

Kramerius 4

Digitální knihovna

Podmínky využití

Knihovna AV ČR poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, vědecké a studijní účely a pouze pro osobní potřebu uživatelů. Část dokumentů Digitální knihovny AV ČR podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerování kopie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiálů z digitální knihovny není možné bez případného písemného svolení Knihovny AV ČR.

Hlavní název: **Slovo a slovesnost**

Vydavatel: **SK Press**

Vydáváno v letech: **1935-**

Číslo ročníku: **XXXVI**

Datum vydání čísla: **1975**

Identifikátor ISSN: **0037-7031**

Identifikátor SICI: **nez.**

Stránky: **33, 34, (35), 36, 37, 38, (39), 40, (41), 42, 43, 44, 45, 46**

stavně popsány. Zatím je možno mluvit o těchto principech, které se na výstavbě komunikátu podílejí a navzájem kombinují:

(1) princip stylový, který má ve výstavbě celku integrační úlohu a projevuje se ve dvou aspektech, aspektu selekce (výběru) a organizace (uspořádání) složek (a to složek všech stupňů);

(2) princip tematicko-rematické artikulace obsahu komunikátu, spojující výstavbu gramatickou s výstavbou obsahovou (srov. zejm. tzv. tematické posloupnosti) a projevující se již ve výstavbě jednotlivých větných výpovědí a v jejich rámci zatím nejvíce zpracovaný;

(3) princip vytváření vyšších dílčích útvarů promluvových, tj. vytváření odstavců, oddílů, kapitol atd., což se z druhé strany jeví jako princip členění celku komunikátu v dílčí složky;

(4) princip obsahové výstavby komunikátu, výstavby jeho smyslu, který vzhledem ke konstitutivním vlastnostem komunikátu jako časoprostorového útvaru realizovaného postupným narůstáním fází-částí můžeme charakterizovat jako modifikace základního schématu „začátek — prostředek — konec“ i na rovině obsahové (výstavby smyslu celku): jde o schéma „úvedení (expozice) — střetnutí (konflikt) — řešení“. V narativních a dramatických komunikátech např. nabývá podoby syžetového schématu, jako expozice — kolize — krize — peripetie — katastrofa aj. Podobné schéma bylo vypracováno i rétorikou pro postižení struktury řeči a lze toto obecné schéma adaptovat i pro výklad komunikátů výkladových, např. formulace problému — jeho postupné řešení — výsledek.

7.3. Nemá-li zůstat „nadvětná syntax“ jen přívěskem k syntaxi větné, je třeba ji začlenit právě do celku výkladu stavby komunikátu.

Morfologie

8.0. Charakter morfologického znaku

Výrazová složka morfologického znaku je založena na prostředcích fonologické roviny a v syntagmatu slovního tvaru, v němž je jeho partnerem znak lexikální, formuje gramatický morf; obsahová složka je dána vztahem k systému slovních druhů a příslušnými morfologickými kategoriemi. Morfologický znak jako celek se stává výrazovou složkou znakového vztahu syntaktického, jehož obsahem je příslušný relační prvek souboru významových vztahů komponentu syntaktického, tj. propoziční význam, daný sémantikou větného vzorce (SVV) a větných formulí. Dialektická přeměna morfologického znaku ve výrazový komponent znaku syntaktického je příkladem dialektiky obsahu a formy v jazyce, dokladem stupňovité stavby jazyka a služebného charakteru morfologického komponentu vzhledem ke komponentu syntaktickému.

8.1. Struktura autosémantických slovních druhů

8.1.1. Základními prvky funkční struktury autosémantických slovních druhů jsou významy nepříznak — příznak probíhající v čase — příznak neprobíhající v čase — okolnost (circumstantia). Tyto významy se ve větě primárně vyjadřují čtyřmi slovními druhy, které označujeme jako základní: substantivem (S), verbem (V), adjektivem (A) a okolnostními slovy (odlišnými od tradičních adverbů), pro něž navrhuje název cirkumstantivum (C). S, V, A jsou ohebné, C je slovní druh neohebný.

8.1.2. Slovní druhy plní ve větě i funkce sekundární, popř. terciární (mluvíme pak o sekundárních, terciárních významech slovního druhu). Soustavu slovních druhů lze zachytit tabulkou, v jejímž vertikálním sloupci jsou zapsány primární

34 slovnědruhové významy jako sémantická báze a v horizontálním tytéž významy jako funkce (ve smyslu ‚být na místě příznačném pro . . .‘; totéž bylo by možno formulovat i v termínech syntaktických funkcí):

	s	a	v	c
S	subj/obj pády I	gen adnom	spona + subst	okolnostní pády
A	adj = subj/obj	adj = at I	spona + adj	adj nekongr = adverbiale
V	inf = subj/obj	příčestí, inf = at	VF, spona + příč I	transgr, příčestí = atv
C	cirkumst = subj/obj	cirkumst = at	spona + cirkumst	cirkumst = adverbiale I

Primární významy slovních druhů (I) se tak ocítají v diagonále průniků stejnojmenných slovnědruhových významů a funkcí. O terciárních významech lze uvažovat v těch případech, kdy větná funkce slova nebo slovního tvaru je založena na předcházející začleňovací operaci nebo na elizi řídicího výrazu, např. $(A^v)^c$ — *vrátil se zdravý/zdráv*, $(V^v)^c$ — *vrátil se nařikaje*, $(S^c)^a$ — *dům v lese*.

8.1.3. Sloveso je definováno jen tím, že vyjadřuje průběh příznaku v čase. To umožňuje, aby jako slovesa byly vedle procesů (viz §§ 2.2.1, 2.2.2) pojaty také neprocesy, tj stavy (*sedět, ležet, vznášet se* apod.). Z téhož důvodu je slovesem i spona (kopula). Spona je ovšem charakterizována krajní redukcí lexikálněsémantického obsahu, což umožňuje, aby byla jen prostředkem k vyjádření relací, verbalizátorem (predikatizátorem) neslovesných výrazů. V souhlase s tím chápeme jako sponu jen *býti* a zčásti také *míti*, nikoli tzv. slovesa sponová.

8.1.4. Odchylně od běžného pojetí chápeme adjektivum a zejména jeho poměr k adverbii v obvyklém smyslu. Slovní druh adverbii v tradičním pojetí je různorodý jak tím, že obsahuje i některé druhy slov synsémantických (např. partikule) nebo výhradně predikativních (*lze, třeba* apod.), tak tím, že do něho patří vedle slov jako *nahoře, dole, dlouho, daleko*, jež vyjadřují okolnosti, také slova jako *dobře, hladově, suše, chladně, hezky* apod., vyjadřující inherentní rysy (vlastnosti).

Poněvadž mezi výrazy typu *dobře, hezky* a (nevztahovými) adjektivy typu *dobrý, hezký* je rozdíl pouze ve formové stránce a v distribuci, a nikoli v lexikálním významu, považujeme za vhodné chápat výrazy typu *dobře, hezky* jako tvary příslušných adjektiv, plnící jednu ze sekundárních funkcí adjektiva.

Podobně chápeme i výrazy typu *útulno (je zde útulno), zamračeno, čisto, možno* apod., jež se obvykle rovněž pokládají za adverbia. Těsné sepětí s adjektivem se u nich často projevuje konkurencí se složenými tvary (*je zamračeno/je zamračené nebe, není možno/možné pracovat* apod.).

Navrhujeme toto celkové pojetí slovního druhu adjektiv, vycházející z adjektiv kvalitativních jakožto jeho jádra:

Adjektivum má dvojí tvary: (1) kongruentní (flektivní), (2) nekongruentní. Tvary nekongruentní jsou dvojího typu: (a) *dobře, hezky*, (b) *útulno*. Tzv. složené kongruentní tvary jako *dobrý, hezký, zdravý* plní především primární funkci adjektiva A^a, ale také sekundární funkci A^v, jmenné kongruentní tvary jako *zdráv* jsou pro sekundární funkci A^v; nekongruentní tvary jsou pro sekundární funkce A^c (*dobře, hezky*), A^v (*útulno*). Tvary typu *útulno* pokládáme za homonymní s neutrem jmenného tvaru, ale nikoli za identické s ním; adjektiva, která mají nekongruentní tvary na *-o*, totiž většinou jmenné tvary nemají (*bílý, deštivý, mrazivý, špinavý, hluchý* apod.). — Kongruentní i nekongruentní tvary mají možnost vyjádřit stupně komparace.

Konstatujeme velmi zřetelnou tendenci, aby tvary typu *dobře* (nikoli *hezky*) tvořily s tvary typu *útulno* korelaci, ve které je tvar na *-o* příznakový: jestliže je u téhož adjektiva tvar obojí, je tvar na *-o* zpravidla omezen na funkci A^v, např. *je zde špinavo, hlucho, bílo*. Bezpříznakovost tvarů jako *útulně* v poměru k *útulno* je dána tím, že se do věty dostávají — stejně jako tzv. složené tvary — jako rozvíjecí členy. Příznakovost tvarů typu *útulno* se zakládá na tom, že rozvíjecími větnými členy nejsou; jsou ve větě predikáty a bude s nimi třeba počítat při stanovení repertoáru GVV. Bepříznakovost tvarů na *-e* se projevuje především tím, že plní — stejně jako tvary typu *hezky* i příslušné zájmené výrazy *jak, tak* apod. — sekundární funkci A^v u těch adjektiv, u nichž neexistuje příslušný tvar na *-o*: *je pěkně, je mi zle, je hezky*. Protiklad tvarů na *-e* a na *-o* je neutralizován při komparaci: *chodil špinavě/bylo tam špinavo — chodil špinavěji, bylo tam špinavěji*. — Tvarová korelace typu *útulně/útulno* je značně početná a tvoření tvarů na *-o* je dále možné.

Vztah jmenných kongruentních tvarů k složeným tvarům je týž jako vztah mezi nekongruentními tvary na *-o* a na *-e*: jsou signálem toho, že ve větě nejsou rozvíjecím větným členem, nýbrž predikátem.

Soustavu tvarů adjektiva je za těchto předpokladů možno znázornit takto (pred = rys predikativnosti):

tvary kongruentní		—————	tvary nekongruentní	
pred 0	pred +		pred 0	pred +
(<i>zdravý</i>)	(<i>zdráv</i>)		(<i>zdravě</i>)	(<i>zdravo</i>)

Tato soustava je nejplněji realizována u adjektiv kvalitativních, a to rys predikativnosti v různé míře, rys nekongruentnosti vždycky. Tzv. adjektiva přivlastňovací (*otcův, matčin, ale také psí*) mají jen kongruentní tvary bez příznaku predikativnosti. Ostatní vztahová adjektiva mají (nesoustavně) z nekongruentních tvarů jen tvar na *-e*, popř. *-y* (pred 0), který má stejně jako tvar kongruentní význam relační (*národně uvědomělý, dobově podmíněný* apod.).

8.1.5. O základní autosémantické slovní druhy se opírají další slovní třídy, na něž lze hledět jako na „nadstavby“ základních slovních druhů:

(a) Kvantifikátory slouží kvantifikaci výpovědní propozice. Kvantifikace nevyjádřená číslem má výraz jednak v gramatické (morfologické) kategorii „číslo“ (protiklad singulár - plurál), v různých způsobech slovesného děje (např. *naplakat se, poplakat si*), u kvalitativních adjektiv i některých cirkumstantiv v komparaci, jednak v lexikálních prostředcích různých slovních druhů, často zájmené povahy (protiklad omezenost - neomezenost, tj. i úplnost, např. *některý, někdo, část — každý, všichni, vždy, celek*). Kvantifikace vyjádřená číslem (počet nebo pořadí) má prostředky v prvcích tříd S, A, C. Pro kvantifikační výrazy typu *pět, několik* je charakteristické kompromisní postavení mezi S a A, což má důsledky i pro jejich syn-

taktickou a tvarovou stránku a činí z nich nejspecifičtější typ kvantifikátorů (číslovky v morfologicko-syntaktickém smyslu — viz § 8.6.2).

(b) Zájmenné výrazy mají charakter zájmných aspektů základních neverbálních slovních druhů, ale též kvantifikátorů.

(c) Predikátory jsou výrazy s funkčním příznakem *v* (Sv, Av, Vv, Cv) — viz § 1.2.3. To ovšem není pojem morfologický. Kromě tvarů VF jde zde v zásadě o sekundární funkce základních slovních druhů S, A, C. Je však malá skupina predikátorů, jejichž příslušnost k třídám S, A, C je méně jasná.

Platí to především o slovech jako *zima, hanba, radost, škoda, potřeba, třeba, zapotřebí, načase, nanic, lze, nelze* apod. (*bylo radost s ním mluvit, bylo třeba pracovat* apod.). Chápeme tuto uzavřenou slovní třídu jako periferní funkční oblast substantiva, opírající se o živý typ nekongruentních adjektivních predikátorů typu *bílo, útulno, možno*. Pojítkem s nimi jsou nekongruentní adjektivní predikátory jako *tepló, sucho, mokro, temno*, jež konkurují se stejně znějícími substantivy: *bylo velké teplo/velice teplo*, a tedy i *byla velká zima/bylo velice zima*. Souvislost se substantivy je zde ovšem stupňovitá — už zcela na okraji této skupiny jsou výrazy *lze, nelze*, jež souvisí se substantivem jen geneticky.

K predikátorům patří také jmenná adjektiva *rád, mocen (slova), dlužen, dalek, povinen, vinen, hotov (jsem hotov k službám), ochoten, nakloněn, prost (viny), žádostiv (novinek), roven (ostatním), jist (úspěchem), vědom (chyby), schopen (činu), práv* a některá další. Adjektiva *rád, práv* vůbec složený tvar nemají, ostatní jej mohou mít, např. *muž prostý viny, schopný činu* atd. (nelze směšovat s *prostý muž, schopný muž* apod.). U všech těchto adjektiv však dochází k přesunu v hierarchii slovnědruhových funkcí: primární je pro ně funkce Av, kdežto funkce A^a je zřejmě sekundární. U *rád, práv* primární funkce A^a vůbec chybí. Tím se tato adjektiva dostávají na okraj slovního druhu adjektiv a svým funkčním charakterem tvoří přechod ke slovesu jakožto hlavnímu typu predikátorů. Většinou mají významem blízko k modálním slovesům (to pak má i důsledky syntaktické).

S pojmem a termínem predikativum, kterého se někdy užívá pro některé typy neverbálních predikátorů, v této koncepci gramatiky nepočítáme.

8.2. Morfologické kategorie

Morfologickou kategorií chápeme jako uspořádanou (strukturovanou) množinu nesamostatných znaků, uplatňujících se výhradně v syntagmatu slovního tvaru, tzv. gramatických morfémů, jejichž obsahovou stránku tvoří týž gramatický význam (různého stupně obecnosti) a výrazovou stránku uspořádaná množina distinktivních rysů morfonologické povahy. Gramatické významy méně obecné (díleč) bývají prvky významů vyššího stupně obecnosti a svými vzájemnými vztahy vytvářejí jejich strukturu.

Z funkčního hlediska se morfologické kategorie navzájem liší tím, jak se podílejí na vyjadřování propozičního významu (přímo nebo zprostředkovaně), na výstavbě gramatické struktury věty nebo na výstavbě výpovědi jakožto základní jednotky komunikace. V rámci téhož slovního druhu jsou morfologické kategorie navzájem funkčně spjaty.

8.3. Morfologické kategorie substantiva

Východiskem interpretace kategorií substantiva je výrazová složka deklinačního morfému, v němž jsou funkčně spjaty kategorie pádu, čísla, popř. i rodu.

8.3.1. Kategorie pádu

Symbol S v GVV obsahuje údaj o pádu, který je pro fungování symbolu ve vzorci a pro vzájemnou diferenciaci vzorců nezbytný. Ze znakového hlediska a z hlediska

funkcí v GVV představuje pád specifický systém vysoce abstraktních, gramatických významů. Pokud jde o výrazovou strukturu pádu, zdůrazňujeme nutnost chápat ji širě než jen jako deklinační morf. Jednotlivé významy českého pádu se v podstatě identifikují teprve funkční součinností se syntaktickou paradigmatickou GVV, která do značné míry kompenzuje častou homonymií deklinačních morfů. Významnou úlohu má přitom předložka, chápaná rovněž jako morf, a také diferenciace mezi singulárním a plurálním paradigmatickým substantiva a syntaktická kongruence.

Základnou vnitřní strukturace gramatických významů pádu jsou primární a sekundární funkce substantiva. Sekundární význam S^a , vyjádřený adnominálním genitivem, má zcela samostatné postavení a je svou korespondencí s propozičním významem kvalifikace jednoznačně vymezen jak sémanticky, tak funkčně. V sekundárním významu S^v se uplatňuje jednak nominativ, jednak instrumentál jako prostředky větné realizace propoziční kvalifikace. V rámci komutace mohou tyto tvary rozlišovat dynamickou (aktuální) a statickou (konstantní) platnost kvalifikace.

Soustava pádových významů, jež se v této koncepci navrhuje, je jednou z variant té pádové teorie, která počítá s obecným významem pádu. Vlastní jádro soustavy gramatických významů pádu představuje primární význam S^s , tj. subjektové a objektové funkce. Tato soustava je definována dvojicí funkčnėsémantických rysů (1) integrace, tj. sepětí v celek, a (2) hierarchizace. Rys (2) je dále specifikován: (a) stupnice, jejímiž póly jsou geneze a zásah, (b) zaměřenost, (c) zahrnutost, (d) katalýza. Rys (a) lze vyjádřit stupnicí od rezultování předmětu z děje (*napsal knihu*) přes různé druhy a stupně modifikace předmětu zásahem (*svázal/spálil knihu*) až po zásah, který nemá žádné důsledky pro vlastnosti předmětu (*chválil knihu*). Rysem (a) je definován akuzativ. Rysem (b) je definován morfologický význam dativu (*pomáhal lidem*). Rys (c) znamená ‚být dějem zahrnut‘ (*třásl stromem*), ‚být v ději funkčně obsažen, být předmětem, jímž děj prochází‘; je jím vymezen morfologický význam instrumentálu. Rys (d) znamená ‚být účasten děje mimo hlavní linii, podílet se na něm pouhou přítomností‘. Tímto významem je určen lokál (*bavit se o někom*). Nominativ je charakterizován pouze rysem integrace. Genitiv může plnit všechny uvedené sémantické úkoly a kromě toho vyjadřuje rys kvantitativnosti, úhrnovosti — jediný rys, který spojuje jinak striktně oddělenou kvalifikační sémantiku se sémantikou dějověokolnostní a je společný adnominálnímu i adverbálnímu genitivu. Sémantika kvalifikačních gramatických významů zásadně koresponduje s příslušnou sémantikou propoziční, kdežto dějověokolnostní gramatické významy s odpovídajícími participanty propoziční struktury korespondovat mohou (pak se jeví jako redundantní), ale nemusí, a pak se podílejí na vyjadřování sémantických odstínů morfosyntaktické struktury jako celku (*psát dopis dědečkovi* × *pro dědečka*).

V předložkovém pádu dochází k další modifikaci významu pádu významem předložky (viz § 8.7.1).

8.3.2. Gramatické číslo

Gramatické číslo je svou sémantickou podstatou součástí systému kvantifikačních operátorů propoziční sémantiky. Jde (v češtině i většině nových slovanských jazyků) o binární protiklad singularnosti a plurálnosti, který nekonstituuje žádné specifické sémantické ani gramatické větné vzorce.

V souvislosti s gramatickým číslem je třeba zkoumat rozdíly mezi substantivy, která tvarem rozlišují singular a plurál (jsou spojitelná s kvantifikátory typu *jeden, dva, pět*), a těmi, která singular a plurál nerozlišují (singularia tantum nebo pluralia tantum různého významu — nejsou spojitelná s kvantifikátory uvedeného typu).

S gramatickým číslem souvisí dále dvojí způsob užití substantiva: generický a individuální; tento dvojí způsob užití je zakotven již v propozici. Substantivum v generickém významu může mít tvary obou čísel, avšak tento rozdíl je z hlediska významu irelevantní: *pes je savec — psi jsou savci*. Substantivum v individuálním užití mívá tvary obou čísel, vyjadřující protiklad singularnosti a plurálnosti: *pes štěkal — psi štěkali*. Jen v tomto případě je možné spojení s číselnými kvantifikátory typu *jeden, dva, pět*. V rámci generického i individuálního užití se tvary singuláru i plurálu mohou spojovat s lexikálními prostředky všeobecné a existenciální kvantifikace: *všichni psi štěkají/každý pes štěká/žádný pes neumí létat* (význam generický nebo individuální), *některý pes kouše/někteří psi koušou* (tj. „jsou psi, kteří . . .“ = gener.; „blíže neurčený pes/psi ve skupině“ = individ.) apod. Generické užití má i zde jako důsledek irelevantnost rozdílu singuláru-plurálu.

8.3.3. Gramatický rod

Sémantické vlastnosti kategorie rodu musí být posouzeny v souvislosti s rozdíly živosti — neživosti, sexuální charakterizovanosti — necharakterizovanosti, osobovosti — neosobovosti. V propoziciční sémantice se tyto rozdíly uplatňují jako selektivní rysy příslušných predikátů.

Soustava gramatického rodu je projekce „přirozeného rodu“ na jazykový materiál, počítaje v to jak slovník (mluvnický rod je inherentní gramatická vlastnost substantivního lexému), tak i morfologickou stavbu jazyka, a to tak, že význam „sexu“ a jeho další specifikace tvoří (ve specifickém uspořádání) jádro gramatických významů, které konstituují gramatický rod (protiklad maskulina a feminina s významovým jádrem „se vztahem k sexu“, neutrum „bez vztahu k sexu“).

Náznak bezpříznakovosti maskulina ve vztahu k femininu je možno vidět v generickém maskulinu u názvů osob (*učitel* = muž i žena), ale nikoli zvířat (srov. *datel — kukačka*; zde jde o typickou vespólnost a nechybějí ani vespólná neutra).

Gramatická struktura rodu má funkci v zásadě výrazovou a projevuje se především kongruencí. Gramatický rod, dávající gramatický význam rodu i neživým předmětům a abstrakcím, má kromě toho (spolu s pádem a číslem) interně jazykovou funkci vytvářet deklinační typ jako soubor výrazových prostředků jména. Příslušné významy, jež se v propozicích projevují jako selektivní tendence, jazyk primárně vyjadřuje prostředky lexikální a slovotvorné struktury; při korespondenci (tj. u substantiv živých) je gramatický význam redundantní, při nekorespondenci (tj. u substantiv neživých a abstrakcí) jde o záležitost ryze konstrukční. Deklinační soustava je homonymní i z hlediska rodu; také zde se jako identifikační prostředek uplatňuje kongruence.

8.4. Morfologické kategorie adjektiva

Kategorie primárního významu A^a jsou dány plně kongruencí. Sekundární význam A^s má tytéž kategoriální vlastnosti jako S^s . U významů A^v , $(A^v)^c$ (adjektivní přísudek, doplněk) je rod a číslo dáno kongruencí, stejně i pád. Obdobnou funkci jako komutace instrumentálního a nominativního tvaru ve významu S^v má zde komutace jmenného a složeného tvaru adjektiva. O sekundárních významech adjektiva A^v , A^c viz dále v § 8.1.4.

Specifickou kategorií kvalitativního adjektiva, ale i těch slov třídy C, jejichž obsah může být hodnocen kvantitativně, je komparace. Jde o ryze propoziciční typ relativizace vlastnosti nebo okolnosti, který však je s morfologií spjat jen výrazovými prostředky (pokud není realizován lexikálně).

8.5. Morfologické kategorie slovesa

8.5.1. Kategorie vidu

Obsahem kategorie vidu je rozlišování procesů, které jsou pojaty celostně, jako

události (perfektiva), a procesů, které takto pojaty nejsou (imperfektiva). Tento vztah je privativní. Příznak celostnosti co nejtěsněji souvisí s rozdílem mezi procesy a neprocesy i s rozdílem mezi procesy jednoduchými a mutačními. První z těchto souvislostí se jeví jako nemožnost utvořit perfektivní prostředek k neprocesuálnímu imperfektivu (např. *sedět, ležet, viset, vážit* — prefixací se u těchto sloves vždy změni lexikální význam). Druhá z těchto souvislostí se projevuje tím, že každé perfektivum označuje mutační proces, srov. např. *dát, přivázat, sednout si, vysedět*. Vedle imperfektiv vyjadřujících nemutační, jednoduché procesy, např. *jít, jíst, žít, nést*, jsou však také imperfektiva mutační, např. *přivazovat, sedat si, stárnout, dávat*.

Do kategorie vidu se zařazuje každé sloveso bez výjimky. To platí i o tzv. slovesech obouvidových (interpretujeme je jako homonymní), jež jsou v kontextu buď nedokonavá, nebo dokonavá.

Jádrem gramatické kategorie vidu je tvarová vidová korelace, v níž příznakový člen (perfektivum) je fundujícím členem pro bezpříznakový protějšek (imperfektivní sloveso), utvořený od něho sufixem, např. *dát* → *dávat*, *vymést* → *vymetat*, *nakoupit* → *nakupovat* apod. Poněvadž mezi oběma členy je pouze rozdíl ve vidu, považujeme je za tvarové modifikace téhož lexému (proto oba členy patří k téže sémantické kategorii predikátů).

Podstatnou funkcí verbálního prefixu je modifikace lexikálního významu (vzniká nový lexém), kdežto závazná perfektivizace s tím spojená je průvodní (automatická) a prefigované sloveso se může začlenit do tvarové vidové korelace jen s nedokonavým protějškem k němu přitvořeným: *vypsat* → *vypisovat*, *rozepsat* → *rozpisovat* apod.

Charakter tvarů téhož lexému nemají ani dvojice sloves, jejichž dokonavý člen je utvořen tzv. prefixy řadicími (subsumačními), vyjadřujícími sémantický rys zahrnutý již v jednoduchém slovese (*roztrhat, přiblížit se, napsat*), nebo prefixy s významem víceméně pokleslým, nejčastěji s původním významem odluky (*zmizet, zničit, uloupit, uvařit* — i zde jde původně o subsumaci). O tom, že v těchto případech nejde o prefixaci gramatickou, vidovou, svědčí omezení prefigovaného perfektivního slovesa na dílčí význam neprefigovaného imperfektiva: obilí se *rodí* — *urodí*, dítě se *rodí* — *narodí*, dílo se *rodí* — *zrodí* apod. Slovesa těchto dvojic se ovšem mohou — dovoluje-li to lexikální význam — střídat ve výpovědi podle týchž pravidel jako členy vidových párů tvarových. Se zřetelem k jejich odlišnému charakteru je označujeme jako vidové páry slovotvorné. Sémantická blízkost členů slovotvorných vidových párů, jak známo, je omezujícím faktorem při tvoření imperfektivní podoby k jejich perfektivnímu členu.

Ke tvarové vidové korelaci nepatří ani supletivní dvojice jako *klást* — *položít*, *brát* — *vzít*, *operovat* — *provést operaci* apod.; v soustavě vidu je to jev víceméně okrajový.

Slovesa co do vidu nepárová jsou buď imperfektiva tantum (především slovesa vyjadřující neproces, např. *sedět, ležet, stát, vznášet se ve výši, znamenat, vážit, mít váhu, bát se*, ale i imperfektiva jako *chodívat* — viz § 8.5.2), nebo perfektiva tantum (zejména slovesa vyjadřující různé způsoby slovesného děje, např. *posedět, zahřmít, rozpršet se, povraždit* apod.).

S videm souvisí některé procesy dotýkající se valence slovesa a tím i struktury GVV; např. tzv. depatientizační transformace bývá obvykle jen u imperfektiv (*kouří cigarety* → *kouří*; *vykouří cigaretu* → **vykouří*). Bývá však u perfektiv vyjadřujících způsob slovesného děje, např. míru: *ten se ho naprosil* → *ten se naprosil*.

8.5.2. Kategorie obvyklosti (uzuálnosti)

Na bezpříznakovou řadu vidového protikladu (slovesa procesuální i neprocesuální) se navrhuje další privativní protiklad, jehož příznakový člen vyjadřuje sémantický

40 rys obvyklosti. Takto interpretujeme význam, který se projevuje u sloves jako *nosívat, dělávat, sedávat/sedat* a který se v starších mluvnických pracích označuje jako frekventativnost, v novějších jako násobenost. Změnou termínu vyjadřujeme názor, že u těchto sloves nejde primárně o násobení děje (např. ve větách *u nás nebývá sníh, psi mívají blechy* není význam ‚více než jednou‘).

Rys obvyklosti implikuje neaktuálnost; tím je i tato kategorie spjata s propoziční sémantikou. (Totéž ovšem platí také o lexikálních způsobech vyjádření obvyklosti: *obyčejně jdu/přijdu* apod.)

Kategorii vidu a kategorii obvyklosti lze shrnout pod pojem slovesného vidu v širším smyslu.

Také protiklad obvyklosti je založen na tvarové korelaci, např. *nosit* → *nosívat, sedět* → *sedávat/sedat*, v níž tvoření příznakového členu je omezeno jen zřeteli výrazovými (je možné jen od imperfektiv s minulým kmenem na samohlásku kromě typů *minout/tisknout, začít, krýt*). Členy dvojice této korelace považujeme za morfologické modifikace téhož lexému. U sloves, která jsou párová i z hlediska vidu, počítáme tedy s existencí tří tvarových modifikací, tvořících jediný lexém, např. *dát* → *dávat* → *dávávat, vyplatit* → *vyplácet* → *vyplácívat*. Imperfektiva tantum se ovšem mohou podílet jen na tvarové korelaci obvyklosti (*sedět* → *sedávat* apod.).

Otevřenou zatím necháváme důležitou otázku tzv. způsobů slovesného děje a jejich vztahu k morfologii (vidům) a tvoření slov (lexikologii).

8.5.3. Kategorie diateze

Diatezí rozumíme vztah mezi gramatickým jádrem věty (jeho strukturou a agentem jakožto prvkem propozice, která je sémantickým základem věty. Příznakovým způsobem se přitom signalizuje ten fakt, že ve větě byla uplatněna de-agentizační transformace výchozí větné struktury zahrnující výraz pro agens. Prostředky diateze mají (a) morfologickou, (b) morfologicko-syntaktickou, (c) syntaktickou, (d) lexikální povahu (tj. v morfologii nás zajímají typy a, b).

(a) Morfologické prostředky diateze jsou: (1) reflexivní tvar slovesa, pro který navrhuje termín *de agentiv*, např. *dům se staví, vypráví se o tom, jde se tam dlouho* apod.; (2) tzv. přičestí trpné, jež je jakožto příznakový člen v protikladu k přičestí činnému, ovšem jen u sloves nedokonavých: *dělaný/dělán* — *dělající*, ale *udělaný/udělán* — \emptyset . (Pouze zdánlivě — u bezpředmětových perfektiv — zaplňují tuto mezeru adjektiva z minulých přičestí na *-l*, např. *spadlý, odešlý, zažloutlý* apod., k těm totiž chybí trpný protějšek — viz však § 8.5.6. Jen sporadicky se ujaly tvary typu *udělavší*, jež však navíc vyjadřují minulost. Přičestí typu *dělající* mají jen složený tvar, stejně jako adjektiva měkká.)

(b) Diateze se vyjadřuje sponovými konstrukcemi, jejichž sémantickým jádrem je přičestí trpné (tj. tvar slovesa), např. *chlapec byl/bude/je napomínán, byl/bude napomenut* apod.

Tímto pojetím opouštíme tradiční pojem perifrastického pasíva jako slovesného tvaru.* Mluví pro to mimo jiné ta okolnost, že význam obvyklosti a také jiné mluvnické významy se vyjadřují na slovese *být*, jak je to u spony obvyklé i v jiných případech, např. *je chválen* — *bývá chválen, byl by bit* — *byl by zdrav, buď pochválen* — *buď zdrav, nebyl bit* — *nebyl zdrav* apod. Tím samozřejmě nepopíráme rozdíl mezi dějovostí konstrukcí typu *byl/jest/bude chválen* — *byl/bude pochválen* a stavovým významem konstrukcí typu *svícen je vyřezán ze dřeva*. Tradičně se zde vidí rozdíl mezi dějovým pasívem perifrastickým jakožto tvarem slovesa a stavovou konstrukcí sponovou, v níž má přičestí povahu adjektiva (*vyřezán* = *vyřezaný*). V našem pojetí je v obou případech táž sponová konstrukce, která má dějový význam v tom pří-

* Tato změna byla připravena již v některých starších pracích o slovesném rodu, zejména v pracích B. Havránka.

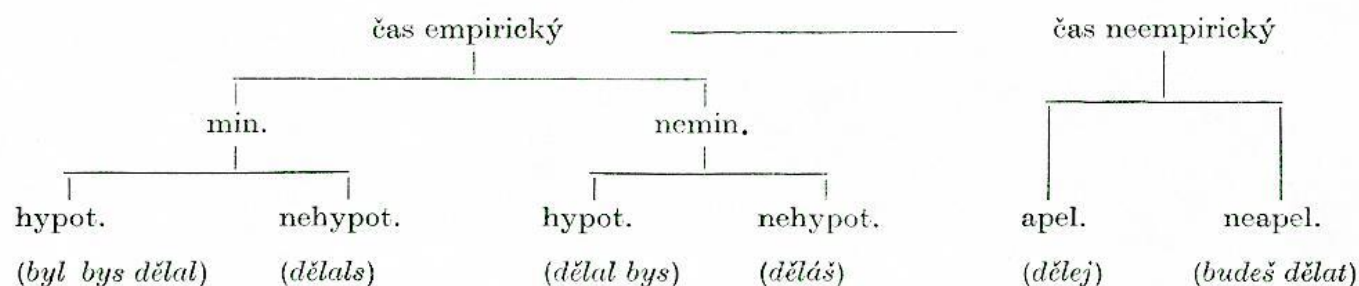
padě, je-li bezprostředním výsledkem deagentizační transformace. Důraz je zde na „bezprostřední“; i konstrukce typu *svícen je vyřezán ze dřeva* jsou totiž deagentní, ale nikoli na téže úrovni jako deagentní konstrukce dějové: na výsledek operace deagentizační je zde aplikována další operace — rezultatizace. Totéž platí také o různých začleněných propozicích, např. *budování města* (zde jsou na výsledek deagentizační transformace aplikovány operace nominalizační).

Jmenný tvar příčestí, při (přímé) deagentizační transformaci v spisovném jazyce závazný, dostává se v naší interpretaci na stejnou rovinu jako jmenný tvar některých predikativních adjektiv, v obou případech je důsledkem dynamického pojetí predikátu (u adjektiv toto rozlišení ovšem ve spisovném jazyce ustupuje). Tzv. aktivní slovesné tvary jsou z hlediska diateze bezpříznakové. To znamená, že ani nutně nepředpokládají agens (*člověk šediví; prší*).

8.5.4. Soustava kategorií temporálně-modálních

Tato soustava spojuje v složitý funkční celek dvě gramatické kategorie, které jsou obě svou povahou komunikativní: kategorii temporálnosti a kategorii modálnosti. Obě jsou (na rozdíl od vidu) jakožto aktualizační kategorie predikátu spjaty nedílně s VF a jeho prostřednictvím modifikují větu jako celek. Slovesný čas vyjadřuje lokalizaci procesu nebo neprocesu na časové ose vzhledem k okamžiku mluvního aktu: procesy i neprocesy minulé — budoucí; ty, které se vztahují k časovému úseku zahrnujícímu okamžik mluvního aktu (*letos málo prší*), které probíhají jen v okamžiku mluvního aktu (aktuální přítomnost) nebo nejsou časově omezeny. — Z hlediska mluvčího i posluchače a jejich zkušenosti je důležité rozlišování časové oblasti empirické, zahrnující minulost a přítomnost, a oblasti neempirické, zahrnující budoucnost. Rys empiričnosti považujeme za základní sémantický rys, který spolu s rysem minulosti kategorií času vytváří. — Modus jakožto morfologická kategorie je základním (ovšem ne jediným) stavebním kamenem modální výstavby výpovědi. Jeho základem jsou sémantické rysy hypotetičnosti a apelovosti, jež se ještě s dalšími rysy uplatňují i v jiných rovinách modální výstavby výpovědi. Těmito sémantickými rysy se od bezpříznakového indikativu liší jednak kondicionál, jednak imperativ.

V komplexní temporálně-modální funkční soustavě verbálních tvarů se na základě temporálních protikladů navrstvují sémantické rysy modální, a to tak, že se rys hypotetičnosti uplatňuje jako konstitutivní u časů empirických, kdežto rys apelovosti naopak v časové sféře neempirické. Soustava temporálně-modálních kategorií má pak tuto strukturu:

Rys hypotetičnosti se uplatňuje i v oblasti neempirické, ale jen jako redundantní: procesy nebo stavy neempirické časové oblasti jsou sice svou podstatou zároveň hypotetické, ale tento rys je neodlišuje od procesů nebo stavů oblasti empirické. (Gnómické užití temporálních tvarů je specifická oblast komunikační a stylová, ke které v úvahách o významech slovesných časů nelze přihlížet. Gnómický význam není omezen na prézens.)

Temporálně-modálním významům odpovídá systém tvarů VF: indikativ přítomného času, kondicionál přítomného času; indikativ minulého času, kondicionál minulého času; futurum (indikativ), imperativ. Užívání těchto tvarů VF těsně souvisí s videm (neaktuálnost perfektivního přítomného času, přítomného času obvyklostních imperfektiv; futurální význam perfektivního přítomného času; nedokonavé futurum s předponou *po-* u determinovaných imperfektiv aj.). — Rezultativní sponové konstrukce s přičestím trpným (*je uvařeno/mám uvařeno*) za tvary v morfologickém smyslu nepovažujeme.

Tzv. relativní časy (současnost, předčasnost) mají morfologické vyjádření jen v přechodnicích (tj. tvaru ustupujícím). Významnou úlohu při vyjadřování současnosti a předčasnosti má vid slovesa (např. *když se procházel, přemýšlel/když se prošel, přemýšlel*). To se projevuje také u přechodníků a slovesných přičestí i adjektiv a zčásti v předložkových konstrukcích se substantivy verbálními (vzniklých nominalizací).

3.5.5. Slovesná osoba a číslo

Osoba i číslo jsou u slovesa kategorie kongruenční, tj. primárně subjektové. Osoba vyjadřuje vztah subjektu k partnerům promluvy (komunikace): mluvčímu a posluchači. Z významu „nepartnerství“ plynou všechny funkce tvarů 3. osoby, tj. jak označování „předmětu“ (tématu) promluvy, tak i vyjadřování bezagentních nebo deagentních procesů nebo neprocesů nekongruentní (impersonální) 3. osobou singuláru.

3.5.6. Neurčité slovesné tvary

Neurčité slovesné tvary jsou: infinitiv, přechodníky, přičestí trpné (v tvaru jmeném a složeném) a činné. Do této řady patří už jen z historického hlediska tzv. přičestí *l-ové*, které je dnes výhradně základní sémantickou složkou VF (a nositelem kongruenčních kategorií čísla a gramatického rodu) v préteritu a kondicionále (tvary na *-lý* namnoze ztratily bezprostřední slovnědruhovou souvislost se slovesem).

3.6. Gramatické kategorie „nadstavbových“ slovních druhů

3.6.1. Zájmena substantivní

Substantivní zájmena jsou z větší části singularia nebo pluralia tantum. Platí to nejen o zájmenech *kdo, co — někdo, něco — nikdo, nic* apod., ale i o zájmenech 1. a 2. osoby *já — my, ty — vy*. Pojetí zájmen 1. a 2. osoby jako singularií a pluralií tantum je odůvodněno jak výrazově (růzností kořenů), tak i sémanticky — inkluzívním významem zájmen *my, vy*. U zájmena 3. os. je vztah singuláru a plurálu též jako u substantiv. Je tedy možno mluvit o jeho singulárových nebo plurálových tvarech.

Zájmena 1. a 2. os. se nestřídají s nezájmeným substantivem, v týchž komunikačních podmínkách se s ním navzájem vylučují; naproti tomu zájmeno 3. os. a substantivum si v týchž komunikačních podmínkách navzájem konkurují. Užití zájmena 3. os. lze proto chápat jako výsledek pronominalizace substantiva, kdežto užití zájmen 1. nebo 2. os. nikoli (nejsou to tedy pro-nomina). To má důsledky pro formulaci pravidel lexikálního obsazování pozic v GVV i jejich derivacích a na pořadí jejich aplikace.

Zájmena 1. a 2. os. sama mluvnický rod nerozlišují. Kongruentní adjektivum nebo přičestí ovšem rod signalizuje, jde zde však o rod přirozený (běžně se zde nevyskytuje neutrum).

Zvratná zájmena jsou nesamostatná, syntakticky podmíněná alternanty zájmen osobních a přivlastňovacích, v nichž jsou zrušeny rozdíly nejen mezi osobami, ale i mezi singulárem a plurálem. Ukazují k osobě subjektu nebo v komplexních větových strukturách k agentu, popř. nositeli predikátu začleněné propozice.

Ze sémantického rysu zájmennosti vyplývají i některé syntaktické vlastnosti zájmen, odlišující je od významových slovních druhů: adjektivní zájmena nemohou být rozvíta adverbium, substantivní zájmena mají zvláštní způsob rozvíjení, v podstatě apoziční, aj.

8.6.2. Kvantifikátory

Uplatnění jmenných kategorií u čistě adjektivních a substantivních kvantifikátorů (*první, dvojí, jeden; tisíc, milión* apod.) je stejné jako u adjektiv a substantiv. Syntakticko-morfologické číslovky *pět, deset, několik* apod. (viz § 8.1.5) mají v nepřímých pádech syntaktický charakter adjektiva, avšak nevyjadřují rod, a pádový význam jejich tvaru se omezuje na signalizaci „nepřímosti“ pádu substantiva vyjadřujícího počítaný předmět. Plurálový význam je u nich dán lexikálním významem. Naproti tomu v nom. a ak. tyto číslovky řídí tvar substantiva (genitiv plurálu). Číslovka ani zde nemá rod, pádovým významem je zde poměrně široký význam ‚pád přímý‘. Tento typ flexe kvantifikačního syntagmatu, charakterizovaný protikladem přímých a nepřímých pádů jak v rovině syntaktické, tak v morfologické rovině výrazové, je pro tyto číslovky příznačný. K nim se v tomto směru přiřazují po ztrátě flexe některé kvantifikátory substantivní, např. *sto*, částečně i *tisíc*, a zájmenné výrazy *co, něco, nic* v platnosti kvantifikační (*co dobrého, čemu dobrému* atd.).

8.6.3. Neverbální predikátory

Neverbálním predikátorům dodává verbální gramatické významy spona. Je třeba rozlišovat predikátory neosobní (*je horko, zima* apod.) a osobní, kongruentní (*byl učitelem, nebyla schopna řeči* apod.).

8.7. Syntaktické slovní druhy

8.7.1. Předložky chápeme jako volné (lexikální) morfémy, které dále specifikují pád substantiva a spolu s ním se podílejí na výstavbě gramatických větných vzorců a jejich derivací. Význam předložky chápeme jako hierarchickou strukturu distinktivních sémantických rysů, v níž nejabstraktnější a nejvšeobecnější rysy charakterizují předložku jako gramatický morfém analytické povahy, zatímco konkrétnější rysy ji spíše svazují se slovníkem (srov. např. významy místa, času nebo příčiny, vyskytující se také u cirkumstantiv, substantiv a adjektiv).

K významové charakteristice předložek navrhuje tuto sadu základních významových opozic: (1) předložka vyjadřuje zahrnutí dějem — nevyjadřuje zahrnutí dějem; (2) vyjadřuje směr — vyjadřuje nesměr; (3) vyjadřuje přílucku — vyjadřuje odluku. Opozice (1) je privativní, opozice (2), (3) jsou ekvipolentní. Opozice (3) předpokládá rys + 2 (směr), ale opačná závislost neplatí. Pojetí opozice (1) jako privativní se opírá o zjištění, že předložkové pády s rysem +1 (zahrnutí) vyjadřují tento význam vždy (např. předložky *I s, L v, L na, G do, A na* apod.), kdežto u předložek, které zahrnutí dějem nevyjadřují, najdeme jak smysl ‚nezahrnutí dějem‘, tak i smysl ‚zahrnutí‘ (např. *bydlil u nádraží = nezahrnutí, bydlil u rodičů = zahrnutí; šel k nádraží = nezahrnutí, šel k babičce = zahrnutí*).

Táž konstelace hlavních významových rysů bývá charakteristická pro větší nebo menší skupinu předložek, k jejíž vnitřní diferenciaci pak slouží další, konkrétnější distinktivní rysy užší sféry působnosti (např. lokálnost - nelokálnost; v rámci lokálnosti vnitřek - povrch; v rámci povrhového významu distributivnost - nedistributivnost atd.). Základní distinktivní rysy umožňují zhruba postihnout a popsat polysémii nebo i homonymii předložkových pádů.

Mezi základními rysy opozice (2), (3) a pády jsou u primárních předložek vztahy afinity nebo naopak inkompability; protiklad (1) je v tomto směru indiferentní.

Sekundární předložky a tzv. předložkové výrazy mají významy určitější,

44 mnohem specializovanější. Mají také jiný vztah k pádům (v závislosti na své struktuře) než předložky primární. Genitivní vazba sekundárních předložek jako *následkem, během, kolem, místo* apod. není podmíněna sémanticky, nýbrž má smysl jen konstrukční.

Upozorňujeme na nutnost zkoumat živé vztahy mezi předložkovými pády a verbální prefixací (např. *skočit přes plot — přeskočit přes plot — přeskočit plot*), a to jak z hlediska redundance textu, tak i z hlediska derivace predikátů a změn slovesné valence.

8.7.2. Spojky musí být analyzovány a popsány jako gramatický prostředek rozvíjení a rozšiřování v souvislosti s příslušnými pravidly syntaktické roviny jazyka.

8.7.3. Částice chápeme jako výpovědní formativy s funkcí modalitní, emocionální, hierarchizační, kontaktovou, navozovací nebo aktualizací.

8.8. Interjekce chápeme jako specifický systém morfologicky nesegmentovaných znaků, jakýsi jednoduchý, primitivní a značně variabilní jazyk (*langue*), vyjadřující podobně jako jazyk gest — bezprostředně, elementárním způsobem a komplexně vztah k jedné ze tří složek komunikační situace: k mluvčímu, k posluchači, k předmětu komunikace. Interjekční „jazyk“ parazituje svým výrazem na prostředcích jazyka neinterjekčního, zejména na jeho prostředcích fonologických (v jednotlivostech a ve způsobu využití se ovšem od něho liší, přechod k paralingvistickým projevům je zde plynulý). Jeho prvky mohou proto být začleňovány do kontextu jazyka neinterjekčního a někdy i morfologicky ztvárněny (např. *na/nate knihu!*). Jen v takových případech jsou součástí výpovědi a její gramatické struktury (zvl. interjekce apelové, onomatopoické). Jinak jsou interjekce charakterizovány tím, že samy tvoří „výpovědi“ *sui generis*.

8.9. Stavba slovního tvaru

8.9.1. Slovní tvar ohebných slov je syntagmatický útvar, ve kterém gramatická část a zbytek slovního tvaru se navzájem podmiňují, přičemž gramatická část ze sémantického hlediska determinuje část negramatickou. Existují ovšem i slovní tvary, u nichž je gramatická část lineárně členitá; v takových případech je třeba počítat s determinací postupnou, např. *((uděla-)vš-)i, ((udělá-)n-)a, (((pek-)l-)i)js-)me* apod.

8.9.2. Základním pojmem při popisu slovního tvaru je morfém, chápáný důsledně jako elementární znakový útvar. Realizací morfému v textu je morf. Různé morfy, které jsou realizací téhož morfému, jsou alomorfy. (Tento pojem je založen na vztahu ekvivalence nejméně mezi dvěma morfy; tím je zdůvodněna i potřeba zachovat pojem a termín *morf*, neboť jsou i morfémy jednomorfové.)

Morfém je charakterizován nejen určitým invariantním gramatickým významem (popř. svazkem invariantních gramatických významů), ale i jednotnou morfonologickou strukturou výrazovou, jejíž variabilita je omezena pravidly morfologických alternací. Tak např. morfy */-u/* a */-ovi/* v dat., lok. sg. *pánu/pánovi* jsou realizace různých morfémů; naopak morfy */-me/* a */-m/* ve tvarech *vedeme/vedem* jsou realizace (alomorfy) téhož morfému. Z toho vyplývá nutnost počítat s různými typy souznačných morfémů podle jejich vzájemného vztahu. Pro morfémy, které jsou v rámci téhož gramatického významu komplementární (někdy neplně), navrhuje název *paralelní morfémy*: jsou buď v paralelních tvarech různých morfologických typů (viz níže), např. v ak. sg. *pán-a, žen-u, duš-i*, nebo v komplementárních tvarech téhož morfologického typu, srov. např. vok. sg. *pan-e//hoch-u*. Nejsou-li souznačné morfémy v rámci téhož morfologického typu komplementární, nýbrž volitelné, mluvíme o synonymních morfémech, srov. např. 1. os. sg. *píš-i//píš-u*. Třetím typem jsou supletivní morfémy: jsou to nejen

supletivní kořenné morfémy, např. /js-/ — /bud-/ — /by-/, nýbrž i některé supletivní nefinální přípony, např. /-a-/ — /-ouc-/ v tvarech přechodníku přítomného

Navrhujeme pojem morfém kumulativní pro ty případy, kdy významem morfému je svazek invariantních gramatických významů, např. pád + číslo, čas + + modus apod. — Uvažujeme o zavedení pojmu alternanční morfém pro ty případy, kdy rozdíl mezi tvary je vyjádřen jen morfonologickou alternací (např. nom. pl. /vojáci/ — ak. pl. /vojáki/). — Počítáme v morfématickém popisu se speciální třídou konektémů (tímto termínem nahrazujeme ne zcela vyhovující termín *spojovací morfém*) jakožto konstrukčních prvků výrazové roviny. Zdůrazňujeme však, že hranice mezi nimi a morfémy není nepřekročitelná, neboť konektém může mít i platnost obsahovou, ovšem v jiné paradigmatické souvislosti (např. v přítomných tvarech *dělám, děláš* má -á- jen funkci spojovací, kdežto v tvarech *sedám, sedáš* kromě toho vyjadřuje význam obvyklosti v protikladu k *sedím, sedíš*). Z tohoto hlediska by konektémy bylo možno označit jako semimorfémy. Také pro konektémy platí výše uvedená klasifikace souznačných morfémů, tj. rozlišujeme konektémy paralelní, synonymní, supletivní atd. (pojmem a termínem morf, alomorf by pak mohly odpovídat pojmy a termíny konekt, alokonekt).

3.9.3. Tvaroslovný základ je buď jeden slovníkový morfém, nebo různě rozsáhlý komplex morfémů různého významu a řádu, popř. i konektémů. Do mluvnice vstupuje už hotový z roviny lexikální. — Morfologické paradigma, vázané na slovní druh, je systém morfémů, které v tvaroslovných syntagmatech determinují lexikální základy tohoto slovního druhu. Vedle toho obsahuje morfologie systém pravidel (morfonologických aj.), podle nichž se vybírají a realizují morfémy a konektémy v závislosti na specifických vlastnostech slovních základů (tj. vlastnostech významových a výrazových). Tyto pravidelnosti v rovině výrazu konstituují v jednotě s morfologickým paradigmatickým morfologický typ.

RÉSUMÉ

Теоретические основы научной синхронной грамматики чешского языка

Настоящая статья представляет сжатую версию проекта концепции синхронной грамматики чешского языка, который был разработан группой специалистов Чешской комиссии для изучения грамматического строя славянских языков. Предлагаемая концепция характеризуется прежде всего следующими чертами:

1. Авторы пока ограничиваются ядром грамматики, т. е. синтаксисом и морфологией. Однако, их концепция позволяет в будущем разработать в расширенной версии грамматики словообразовательную часть на основе тех же методологических принципов. Что касается фонологии, порядок от функций к средствам языка учитывает описание фонологических средств — в соответствии с их специальным назначением — в рамках синтаксиса и морфологии; в качестве самостоятельной части грамматики следовало бы включить только систематическую фонологию.

2. Грамматика имеет в этой концепции исключительно синхронный, а не статический характер. Литературный язык и его грамматический строй рассматриваются как динамическая система, которая богато дифференцирована как с функциональной, так и с хронологической точки зрения и которая может приспосабливаться все новым и новым общественным требованиям. В этом и проявляется творческая сила языка.

3. Ведущим методологическим принципом этой концепции является порядок от значения (содержания) к выражению (форме). Конечно, значения (в смысле интенции) не рассматриваются как некие априорные существа, а как данные, обнаруживаемые при помощи анализа и сопоставления знаковых единиц; целью описания является объяснение способов соединения обоих аспектов (значения и выражения) в знаковой единице, установление их диалектической взаимосвязи. Из вышеприведенного методологического принципа вытекают следующие теоремы:

- а) первостепенное значение пропозиции как семантического базиса высказывания, как соединительного звена между ним и отражением действительности в сознании;
- б) решающее значение предиката (разного типа) как организующего компонента пропозиции;
- в) служебный характер частей речи и их форм в отношении к пропозиции и предложению;
- г) функция морфологического знака (т. е. билатеральной единицы) в качестве выражения синтаксического знака.

4. В соответствии с принципом 3 находится и понимание грамматики как морфологическо-синтаксического комплекса, как иерархически упорядоченной структуры знаковых отношений, доминантой которых является синтаксический компонент. Вот почему в этой концепции синтаксис предшествует морфологии. Однако, надо подчеркнуть, что смысл этого порядка прежде всего методологический; порядок синтаксиса и морфологии в пособиях по грамматике является, наоборот, исключительно вопросом практики.

Вышеприведенный подход к грамматике имеет — по мнению авторов — следующие преимущества:

1. Признание значения исходным пунктом грамматического описания не суживает грамматику настолько, что некоторые явления априорно считаются внеграмматическими, а наоборот, оно способствует комплексному, исчерпывающему описанию грамматики.

2. Порядок от значения к выражению позволяет обнаружить в отдельных слоях значения взаимодействие морфологических и неморфологических средств и создает предпосылки для изучения их взаимозаменяемости, совместной встречаемости, комплементарности, стилистической обусловленности и т. д. Другими словами, оно способствует систематическому изучению асимметрического дуализма значения и выражения в языке.

3. Порядок от значения к выражению не является односторонним. Показатели выражения, их различия, возможность чередования, трансформации и т. д. служат объективными критериями, которые — при последовательном семантическом подходе — ограничивают угрозу субъективизма и произвола.

4. Именно порядок от значения к выражению создает (как указал уже В. Матезиус) благоприятные условия для сопоставительного изучения языков, делая возможным распознать в сопоставляемых языках то, что в самом деле поддается сравнению.

Pozn.: Projekt této koncepce byl už podroben diskusi na zasedání v Lipsku (srov. zde s. 49 až 60 a jejích výsledků se již využilo v tomto jeho znění. Avšak tato koncepce, značně nová a smělá, jistě заслужuje i potřebuje širší veřejnou diskusi domácí, a proto žádáme čtenáře, aby své eventuální připomínky poslali redakci nebo autorům; připomínky podle možnosti rádi otiskneme. (Prosíme, aby tyto připomínky byly zaslány nejpozději do konce června t.r., aby jich bylo možno využít na dalším zasedání Mezinárodní komise gramatické v září t. r. ve Skopji; proto také jsem dal podnět, aby tento projekt vyšel již v tomto čísle Slova a slovesnosti, protože jinak by připomínky přišly do jisté míry post festum.)

Redakce Slova a slovesnosti zároveň ráda uveřejňuje první předběžné kritické poznámky čl. kor. K. Horálka, ředitele Ústavu pro jazyk český ČSAV a člena redakce; doufám, že sám budu moci otisknout své připomínky v následujícím čísle. *BHK*

K projektu výše uveřejněnému připojuje prof. K. Horálek několik poznámek, jež z větší části mají ráz předběžných kritických připomínek. Jejich improvizovaný ráz omlouvá okolnost, že elaborát byl připraven k uveřejnění až těsně před redakční uzávěrkou tohoto čísla SaS.